

Juriidiline semantika ehk õiguskeel Eesti õiguskorra kontekstis

Raul Narits (RiTo 4), Tartu Ülikooli võrdleva õigusteaduse professor

Keele ja õiguse vahkorda puudutavaid probleeme ei saa lahendada ainuüksi lingvistide või juristide eraldi jõupingutustega. Hädavajalik on konstruktiivne koostöö.

Paariaastane koostöökogemus filoloogidega Tartu Ülikooli lingvistidele mõeldud kutsemagistriprogrammis viis mind mõttele kirjutada Riigikogu Toimetiste veergudel keele ja õiguse vahkorrast, kus käsitluse rõhk oleks keelel. Esitatud seisukohti ei tule võtta väljakutsena, parimal juhul pretendeerivad nad ühe juristi mõnele seisukohale keele rollist õigusest arusaamisel. Seejuures peaks olema selge: lugemisoskusest pole kunagi piisanud ega piisa ka praegu selleks, et aru saada õiguse olemusest. Kohtussegi minnakse mitte seadust, vaid õigust otsima.

Mandrieuroopalikus õiguskultuuris on õigusele vastava otsustuse tegemine seotud otseselt õigustloovate aktide tekstidega. Need tekstid on normatiivne (siduv) alus õigusele vastava otsustuse leidmisel. Seega jõuab juristi ette õigus mitte valmis kujul, vaid tekstina, milles peaks üldjuhul sisalduma õigus. Noored õiguskorrad kujunevad ja kujundatakse tänapäeval paljuski juba olemasoleva õigusteooria ja õiguspraktika pinnal. Seepärast on täiesti selge, et Eesti õiguskord ei saa olla kuidagi oma sisult originaalne. Samas pole aga meie õiguskorra semantilise vormi jaoks kusagilt eeskujut võtta.

Interdistsiplinaarne lähenemine

Viimaseil aastakümneil on juriidilises meetodidiskussioonis esile kerkinud kontseptsioon, milles on koopereerunud keele- ja õigusteadlased. Tegemist on interdistsiplinaarse lähenemisega juriidiliste otsustuste põhistamisel. Ühel pool on siin nn praktiline semantika ja uurijad (Busse 1998, 207–210) ning teisel pool nn õiguse struktureeriva õpetuse esindajad (vt nt Herbert 1995). Praktilise semantika uurimisobjektiks on seejuures keelereeglid, mis on omakorda aluseks keelekommunikatsioonis osalejate käitumisele. Praktiline semantika suhtub struktureerivasse õpetusse õigusest nagu Wittgenstein sisustas reegli-mõiste kontseptsiooni. Nimelt omandavad sõnad ja laused konkreetse tähenduse nende rakendamise kontekstis ("keelemängus"). "Keelemängu" sisenemata polegi võimalik kindlaks teha õigusreeglit ehk formuleeringu tähendust.

Üld- ja oskuskeel on kirjakeele koostisosad. Üldkeelt vajavad kõik keelekasutajad, seetõttu on üldkeeles kasutatavad sõnade tähendused üldjuhul kõigile arusaadavad. Oskuskeel kui kirjakeele allkeel on seotud mingi kitsama valdkonnaga, seepärast on oskussõnade tähendus tihti arusaadav üksnes selle eriala esindajaile. Üldkeele ja oskuskeele peamine erinevus on keelekasutuse täpsusastmes. Oskuskeeles taotletakse väljenduse maksimaalset täpsust, terminite vastavust mõistetele ja nähtustele, mille tähistamiseks neid kasutatakse. Termin ise on oskuskeelend, mis väljendab kindlat mõistet, väldib polüseemiat, sünonüümsust. Ta peab olema keelepärane, vastama õigekirjale, sobima keelise süsteemiga, terminid moodustavad ideaaljuhul korrastatud kogumi.

Siiski pole oskus- ja üldkeele sõnavara selgepiirilisel eraldatav. Uute erialamõistete tähistamiseks terminitega kasutab oskuskeel mõnikord üldkeele sõnavara. Oskuskeelest kandub omakorda osa uusi termineid üldkeelde. Sellele vaatamata on suur osa oskuskeele termineid üldkeeles "tundmatud", sest neid kasutavad peamiselt erialainimesed.

Õiguskeelele laienevad loomulikult kõik üldkeele nõuded. Kuid samas tuleb rõhutada, et õiguskeel erialakeelena erinevalt teistest erialakeeltest ei ole väga paljudel, kui mitte enamikul juhtudel suunatud pelgalt erialainimestele. See tähendab seda, et õiguskeelelt nõutakse ühel ajal nii täpsust kui ka üldarusaadavust. Seda paratamatut vastuolu pole kerge ületada.

Eesti õiguskeelele pani aluse 1934. aastal valminud F. Karlsoni ja J. V. Veski "Õigusteaduse sõnastik", selles on oskussõnad seletatud saksa, vene ja ladina keeles. Uudissõnade puhul on kasutatud olemasolevaid sõnatüvesid, sõnad on moodustatud järelliidete ja sõnade liitmise teel. Laenud on võetud murdeist, keele ajaloost ja soome keelest. Olgu lisatud, et tõsine töö sõnastikuga käis üle kümne aasta. Tollal võidi tõdeda, et "...eesti õiguskeel on saanud hea ja jäädava aluse" (Leesment 1935). Sõnastiku ilmumise järel arvati ühelt poolt, et õiguslik tekst peab olema oma väljenduselt rahvale võimalikult kättesaadav ja lähedane, kuid sinnamaani, et mõtte selgus (täpsus) ei kannataks (Leesment 1935), ning et sõnastikus endas on rahvapärasust vähe (Tedre 1935). Sõnavara mõttes on "Õigusteaduse sõnastik" suures osas vananenud, kuid ajahammas pole suutnud teha oma tööd nn põhisõnavaraga. "J. V. Veski, kes tegeles emakeelse oskussõnavara praktilise korraldamisega, kujundas põhimõtted, millest tuli lähtuda terminiloomes. Nagu praegu, nii seisti ka siis valiku ees. Kas minna lihtsama vastupanu teed ja võtta oskussõnu üle rahvusvahelisest pagasist või luua oma, eesti keelele tuginev terminisüsteem. Esimene, lihtsam viis tähendas – ja tähendab praegugi – eesti keele struktuuri kahjustavat võõrsõnade invasiooni, teine – raskem, aga ohutum – nõudis oma keele põhjalikku tundmist, head intuitsiooni, leidlikkust ning pidevat valmisolekut ületada vastasseise. Karlson ja Veski valisid teise, raskema tee" (Vettik 1995, 23). Ilmselt on just see nn raskema tee valik ratsionaalne tee ka tänapäevase eesti õiguskeele kujundamisel.

Õiguskeel lihtsamaks

Õiguskeele peamine tunnus on abstraktsioon, mis avaldub nominaalstiili eelistamises. Nominaalstiilis lausetes kasutatakse verbi asemel üldjuhul sellest tuletatud teonime. Sellise nimisõnastatud väljendusviisi lätted on kauges minevikus. Nimelt arenes õigusteadus ja õiguskeel sajandeid ladina keele baasil, seda ka siis, kui rahvuskeeled saavutasid teaduses ülekaalu. Sõnavaras, fraseoloogias, stiilis ja lausestuses säilitati ladina keele eeskujuga. Nominaalstiili kasuks räägib ka asjaolu, et mõisted kui sellised esinevad nimisõnadena. Kuid nimisõnade ohtra kasutamise tagajärg on suhteliselt ilmetud tekstid. Siiski toob nominaalstiili õigustamatu kasutamine kaasa pelgalt sõnastusvead ("nimisõnatõbi"). Vaieldamatult on nominaalstiil õigustatud siis, kui teonimi ja tühiverbi ühendite abil väljendatu kannab teistsuguse tähendusega teavet kui tegusõna (nt korraldati kohtumine või kohtuti).

Siiski tundub, et õiguskeele stiiliküsimused pole tänapäeva Eestis põhilised mureküsimused. Et seadused on ühiskonna normaalse toimimise siduv ehk normatiivne alus, peavad nad olema arusaadavad selle ühiskonna liikmetele¹. Teada on, et juba Hume postuleeris ("Treatise on Human Nature") õiguse keelevormiks. See tähendab keele funktsioonide ülekandumist õigusele. Seetõttu on igati põhjendatud rääkida seadusest kui seaduse looja ja seaduse kasutaja suhtlemisvahendist. Vähemalt mandrieuroopalikus õiguskultuuris on keel õiguse kehtimise esimene ja olulisim eeldus (täpsemalt Busse 1993, 9). Selle seisukoha järgi tuleb õigust käsitada kui keele alusel kehtivat siduvate õigusnormide süsteemi. Normide mõistmiseks peab õigustekstist aru saama.

Samadel seisukohtadel ollakse teisteski riikides

(<http://www.plainenglish.co.uk/drafting.html>, 16.03.02). Ameerika Ühendriikide seadustega tegelev kogu *The National Conference of Commissioners on Uniform State Laws* otsustas, et hea seaduseelnõu kirjutamisel peab end väljendama täpselt, lühidalt, selgelt ja lihtsalt. Valida sõnu, mis on tavalised ja üldiselt mõistetavad. Kasutada keelt, mis edastab soovitud mõtte igale lugejale. Jätta välja ebavajalikud sõnad. Samalaadne Kanada institutsioon *The Uniform Law Conference* leiab, et norm peab olema kirjutatud lihtsalt, selgelt ja lühidalt, nii täpselt kui vaja ning – kui vähegi võimalik – tavakeeles. Euroopa Liidus peab normi sõnastus olema selge, lihtne, lühike ja ühemõtteline; vältida tuleb ebavajalikke lühendeid, "Ühenduse žargooni" ja liiga pikki lauseid.² Tartu Ülikooli magistrant J. Jalvi kirjutas essee "Keel ja õigus": "...kui panna seaduste mõistetavuse eest vastutavaks grupp inimesi, kes peavad seaduseelnõud värske silmaga üle vaatama ning vajaduse korral tegema koostööd seaduseelnõu algatajatega, siis võiks ju küll tulemuseks olla mõistetavad seadused.

Oluline on see, et keegi selle eest ka vastutaks, mitte et kusagil on seadus (mõeldud on juba mõnda aega tagasi Riigikogu menetluses olevat seaduste arusaadavuse tagamise seaduse eelnõud – R. N.). Nt Rootsi valitsuse juures tegutseb juba aastast 1980 keeleteadlaste rühm, kes kontrollib, et kõrgemad riigiametnikud kasutaksid seaduseelnõude kirjutamisel tavalist keelt, ja vaatab üle kõik parlamendile esitatavad seaduseelnõud. Ka annab see kõrgematele riigiametnikele juhtnõore, kuidas ametlikke dokumente kirjutada ratsionaalselt ja kasutajasõbralikult ning organiseerib samasisulisi õppepäevi. Rootslaste endi hinnangul on tulemused viimase 15 aasta jooksul olnud väga head ning analoogilisi põhimõtteid rakendatakse nüüd ka riigiasutustes ning kohalikes omavalitsustes." (Jalvi 2002.)

Olgu lisatud, et mitmes riigis on loodud ühendusi, mille eesmärk on lihtsama keelekasutuse populariseerimine ja selle kasutamise vajalikkuse ja kasulikkuse rõhutamine. Keeruline keelekasutus ei tõsta selle kasutajat tavainimesest kuidagi kõrgemale. Nt sai Suurbritannias paarikümne aasta eest alguse ametliku keele lihtsustamise kampaania (*Campaign for Plain English*), milles pearõhk on õiguskeelel. Praeguseni peab see põhimõtteliselt õige kampaania tõestama oma vajalikkust, selgitama eesmärke. Vastasseisu ei tooda mitte ainult sajanditepikkune õigusloome traditsioon, vaid ka mõned suunad õigusloomes, mis on alguse saanud Euroopa Liidust. Nimelt on õiguskeelele probleeme lisanud Euroopa Liit ise, kus kasutatakse kokku 11 ametlikku keelt. Nt alustas Euroopa Komisjoni tõlketalitus 1998. aasta jaanuaris kampaaniat *Fight the Fog*, et muuta normide keel kodanikele arusaadavamaks

(veebilehekülj The fog-fighting
corner:<http://www.europa.eu.int/comm/translation/en/ftflog>).

Eestis tuleks senisest enam tähelepanu pöörata kodanikuosalusele, mille eri vormid – info õigusloomest, kaasamine otsustusprotsessi, kaasamine otsustuste elluviimisse – võimaldavad muuta õigusaktide keelt inimestele palju arusaadavamaks. Kodanikuosaluse kasvatamine aitab parandada seaduste keelekvaliteeti ja õigusteadvuse taset tervikuna. On selge, et ainuüksi kodanike passiivsest kaasamisest, mis väljendub info avaldamises massimeedias, veebilehtedel jm, ei piisa. Hädavajalikud on kodanikuosaluse aktiivsed projektid.³

Vanad ja uued sõnad

Kuid me ei vaja mitte ainult institutsionaalseid lahendusi. Vaja on mõelda nn sisuliste lahenduste peale olukorras, kus me oleme. Viitasin 1934. aasta õigusteadvuse sõnastikule ning sellele, et tänu pingsale tööle on see paljuski kasutatav ka nüüd. Esmapilgul tundub, et võiks minna tagasi sinna kaugesse aega ning luua uute mõistete tarvis uued sõnad, mis oleksid eestipärased, loogiliselt tuletatud ning millest võiks loota täiendust igapäevakeelelegi. Siiski ei tohi unustada, et nüüdne olukord on kvalitatiivselt teine. Kui toona loodi käepärasemate eeskujude alusel oma süsteemi, siis praeguseks on süsteem olemas. Siis loodud ja praeguseks juurdunud mõistete puhul on tegemist nn põhimõistetega.

Meil tuleb aga peale erialaterminoloogia luua oskussõnavara ka eri eluvaldkondade jaoks. Piltlikult öeldes oleksid omakeelsete terminitega rahul keelekorraldajad, kuid need, kes seda terminoloogiat peavad igapäevatoos kasutama, ei võtaks seda suure tõenäosusega nii kergesti omaks, sest tegemist oleks "liigsete" mõistetega, mis sobiksid küll riigi sees, kuid mitte rohkem. Ei maksa unustada, et eesti keeles on praegugi hulgaliselt ladina ja kreeka tüvedest tuletatud võõrsõnu. Enamiku ingliskeelsete terminite taga on needsamad tüved. Seda suunda mõistlikult arendades saaksime eesti keelde rahvusvahelise terminoloogiaga sarnase süsteemi. Tartu Ülikooli magistrant K. Tafenau arvab, et selline lahendus võiks olla teatud mõttes üleminekuetapiks võõrkeelsete tsitaatsõnade ja päris oma terminite vahel (Tafenau 2002).

Keeleteadlaste tähelepanekud räägivad sellest, et tihedamini kasutatavatel sõnadel on kalduvus lüheneda ja suupärasemaks muutuda, aja jooksul võib ametlike terminite kõrvale sugeneda eesti keelele omasemaid, mis omakorda võiksid hiljem kanduda ametlikku terminoloogiasse. Nii võiks prognoosida olukorda, kus tihti ettetulevaid mõisteid, millel on kokkupuude üldkeelega, on olemas eesti keeles omasõnad. Harva esinevate oskussõnade puhul, mida kasutatakse peamiselt erialaterminiteks, oleks olemas korrektselt tuletatud võõrsõnad.

Struktureerivat õpetust õigusest kritiseeritakse eelkõige demokraatia teooria aspektist. Nimelt väidab see teooria, et sisuline õiguse ja tegelikkuse üle otsustamine ja vahendamine kantakse seadusest õiguse konkretiseerimisele ja seetõttu pole legaalsus seotud mitte enam seadusega, vaid see tehakse kindlaks metoodika abil. Sellega ei saa nõustuda, sest just struktureeriv õpetus õigusest on võimeline näitama, kuidas funktsioneerib

kommunikatsioon. Struktureeriv õpetus õigusest näitab ka seda, mis ei funktsioneer. Õiguspraktika ei saa ennast siduda tühipaljaste märkide või märgikettidega. Teiste sõnadega, seaduse tekst ei saa ainuüksi valitseda otsustuse üle. Olukord peab olema vastupidine, mis tähendab seda, et õiguse rakendaja peab "valitsema" teksti ning tegema ta n-ö otsustamisküpsaks. Nii arutledes jõuame järeldusele, et juriidiline metoodika saab luua praktika jaoks õigusriiklike ülesannete lahendamisele suunatud töökeskkonna ja see toimub pärast seda, kui seadusandja on normiteksti andmisega oma töö lõpetanud.

Õigus ei asu keelest kõrgemal

Lõpetuseks tahan öelda, et keele ja õiguse vahekordi puudutavad probleemid ei ole lahendatavad ainuüksi keeleteadlaste või juristide eraldi jõupingutustega. Hädavajalik on konstruktiivne koostöö. Kui ikka lingvist viitab karistusseadustiku paragrahvile 113, milles sätestatakse, et "Teise inimese tapmise eest karistatakse ...", ning küsib, kas siis esimese inimese tapmise eest ei karistatagi, tuleb juristidel tõsiselt mõelda sätte sõnastuse üle. Nimelt pole ajahammas murdnud sõna jõudu ning sätestusest võib aru saada nii, et esimese inimese tapmise eest ei karistatagi. Selle näite toonud keelemagistrant pakub välja omapoolse lahenduse: "... seadused on nii keeruliselt sõnastatud, et mittejurist ei söandagi neid uurima hakata." (Haud 2002.)

Selline lahendus on siiski poolik lahendus. Iga seaduseteksti koostajal peaks meeles olema juba professor Jüri Uluotsa möödunud sajandi esimesel poolel õiguskeelele esitatud nõue: seadustik peab olema arusaadav igale keskmisele kodanikule. Nii ei tohikski õigust keelest kõrgemale asetada ning näha keeles pelgalt õigusvankrit liikuma panevat vahendit. Õigus ise peab olema rakendatud keele teenimisse – seda eelkõige keele säilimise ja säilitamise eesmärgil loodud seaduste näol. Ilmekalt kirjutab Tartu Ülikooli magistrant M. Paal: "Kitsamas mõttes võib ühiskonnaks nimetada ka riiki, millel on oma õigussüsteem ja keel, milles seda väljendada. Seega tekib piltlikult öeldes sõltuvuskolmnurk riik-keel-õigus, mille komponente ei ole võimalik eemaldada ega asendada, ilma et tehtud muudatused ülejäänud komponente ei mõjutaks. Nii nt viiks riigi kadumine õigussüsteemide olematuks muutumiseni, jättes oma jälje kahtlemata ka vastaval territooriumil kõneldavasse keelde; keele häbumine põhjustaks vastavakeelse õigusterminoloogia kadumist ning ohustaks seeläbi ka riigi kui sellise olemasolu; õigussüsteemide muutumine aga tooks endaga paratamatult kaasa vajaduse nii keelt kui ka riigis valitsevat korda ja tõekspidamisi neile muudatustele kohandada." (Paal 2002.)

Kasutatud kirjandus

Busse, D. (1993). Juristische Semantik: Grundfragen der juristischen Interpretationstheorie in sprachwissenschaftlichen Sicht. Berlin: Duncker & Humblot.

Busse, D. (1998). Normtextauslegung als Regelfeststellung? Zur Rolle von Wittgensteins Regelbegriff für die juristische Methodenlehre. – O. Weinberger, P. Koller, A. Schramm (Hrsg). Philosophie des Rechts, der Politik und der Gesellschaft. Akten des 12. Internationalen Wittgenstein Symposiums. Wien.

Haud, T. (2002). Keel ja õigus. Essee. Tartu Ülikooli võrdleva õigusteaduse õppetool.

Herbert, M. (1995). Rechtstheorie als Sprachkritik. Baden–Baden: Nomos.

Jalvi, J. (2002). Keel ja õigus. Essee. Tartu Ülikooli võrdleva õigusteaduse õppetool.

Leesment, L. (1935). Kirjanduse ülevaade. – Õigus, nr 8, lk 373–377.

Paal, M. (2002). Keel ja õigus. Essee. Tartu Ülikooli võrdleva õigusteaduse õppetool.

Tafenau, K. (2002). Keel ja õigus. Essee. Tartu Ülikooli võrdleva õigusteaduse õppetool.

Tedre, M. (1935). Kirjanduse ülevaade. – Õigus, nr 4, lk 191–192.

Vettik, A. (1995). Õigussõnadest ja –terminipangast. – Õiguskeel. Valitsuse õigusterminoloogiakomisjoni bulletään, 5, lk 22–27.

Märkused

1 Muret õiguskeele pärast on väljendanud korduvalt isegi L. Meri: vt L. Meri, Kas väikesed jäävad ellu. Ettekanne Helsingi Ülikoolis sarjas "Studia Generalica" 21. okt 1999. – Õiguskeel, 2000, 1, lk 8–9. 1998. a jaanuaris ühel pressikonverentsil ütles ta: "Järjest süveneb tendents, et meie õiguskeel kujuneb keeleks, millest eestlased aru ei saa. Meie õiguskeel on väikese rühma salakeel, mida tuleb siis advokaatide abiga tõlkida meile arusaadavasse keelde." (J. Piirsalu. Meri kritiseeris eesti õiguskeelt. – Eesti Päevaleht, 1998, 21. jaan.)

2 Inglise keeles on lubamatult keerulise õiguskeele jaoks isegi termin "legalese", mis tähistab sellist õiguskeelt, mida tuleks vältida, mille kasutamine ei ole vajalik ega õigustatud ning mille eesmärgiks tundub olevat lugeja segadusse ajamine. http://www.tuxedo.org/_esr/jargon/html/entry/legalese.html, 19.03.02.

3 Eesti Õiguskeskus lõi 1998. aastal infolisti seaduseelnõude arutamiseks Internetis; vt Ü. Siivelt, Kui kodanik soovib osaleda õigusloomes. – RiTo, 2000, 1, lk 271–272. Rahval on võimalik avaldada oma arvamust ka portaalis Täna Otsustan Mina (TOM).